

Бу сўзлар мени Алишер Навоийни дахо сифатида тавсифлаган Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» (яхши хулқлар) асарини яна бир марта ўқиб чиқишга йўллади.

Хондамир бевосита Алишер Навоийнинг гамхўрлигида вояга етган, унинг хомийлигида катта ижодий иш олиб борган, «Макорим ул-ахлоқ» асарида буюк Навоийнинг маънавий юксак инсон сифатидаги фаолияти хақида тўлиқ маълумот беради.

Алишер Навоий таржимаи холи ва унинг фазилатлари хақида мактаб хрестоматиялари ва дарсликларида ҳам кўплаб лавхалар келтирилган, илмий ишлар яратилган. Буларнинг барчасига Хондамирнинг «Макорим ул-ахлоқ» китобида келтирилган материаллар ҳам асос бўлганлигига шубҳа йўқ.

У болалик давридан бошлаб илм олишга ҳаракат қилади. Йигитлик даврида олим ва фозиллар йигинларида иштирок этади. Мустақил ҳолда китоб мутолааси билан шугулланади. Самар-қандда Хожа Фазлуллоҳ Абуллайсийдан сабоқ олади.

Хиротда шоирнинг дўсти Хусайн Бойқаро ҳокимиятни кўлга олгач, Навоий Хиротга кайтади ва «Бунда энг юқори мансаб - амирлик даражасига кўтарилади. Ҳукумат арбобларининг раҳбарлигини, бутун халқ ва ҳукумат мақсадларини хал қилишни, мамлакат ва миллат ишларини тартибга солишни, дин ва давлат аҳолини интизомга кўйишни ўз устига олиш билан бирга, бутун вақтини китоб иборатларини тузатиш, маъноларини текшириш, далиллар билан исбот этиш, масалаларни хал қилиш, нақ-лий (ешиштиш орқали билинган, ўзлаштирилган билим) илмларнинг сирларини ва ақлий фанларнинг нозик нуқталарини топишга ҳаракат қилди».

Амирлик лавозимидаги Навоий атоқли олимлар, санъат ахлларини ҳам маънавий, ҳам моддий томондан қўллаб-қувватлайди, талабаларга нафақалар белгилаб, чуқур ва мус-тахкам билим олишлари учун мадрасалар қурдиради. «Халосия» хонақохи, «Ихлосия», «Шифоия», «Низомия», «Хусравия» мадрасалари шулар жумласидан бўлиб, бу ўқув даргоҳларида замонасининг йирик олимлари сабоқ беради. Фуқаро ва дарвешлар учун саховат ишларини бошлаб юборади. Масалан, «Халосия» хонақохида у хар қуни мингдан ортик мискинларни зиёфат қилиб, лазиз таомлар таркатади. Хар йили мухтожларга 2000га яқин пўстин, чакмон, қўйлак-иштон, тақия (дўппи) ва кавш улашади.

У қурдирган работлар, ховузлар, кўприқлар, ҳаммомларнинг сон-саногии йўқ эди. Бузилган обидалар, масжидлар унинг раҳнамолигида қайта таъмирланади. Алишер Навоий қобилияти ва зехнининг ўткирлиги туфайли хар икки тилда - туркий ва форсийда баб-баравар бадиий юксак шеърлар ёзади.

Унинг туркий тилда Низомийнинг «Панж ганж»и- муқобилида яратилган беш дostonдан иборат «Хамса» асари, 25 минг байтни ўз ичига сиғдирган туркий газаллардан тузилган туркий девони - «Хазойин ул-маоний»га болалик, йигитлик, ўрта ёш ва, ниҳоят, кексалик

даврида ёзилган газаллари тартиб берилган.

Навоийнинг яна бир буюк асари «Мезон ул-авзон» рисолаши ҳам туркий тилда аруз вази хакида ёзилган бўлиб, шоирнинг шеър санъати борасида юксак маҳоратга ҳамда чуқур билимга эгалигидан далолат беради.

Алишер Навоий форсий тилда яратган касида ва газаллар ҳам олти минг байт-ни ташкил этади.

Хондамир шоир асарларининг шухрати хакида шундай ёзади: «Гоятда очик ва енгиллиги, ажойиб маънолар билан безалиши, сўз бойлиги ва бетакаллуфлиги, зўракиликнинг йўклиги орқа-сида, оз муддатда бу бадиий байтлар ва тўла зийнатли назмларнинг латифлик ва нозиклик шухрати шундай даражага етдики, дунё теварагидаги мамлакатларнинг подшоҳлари атайлаб Хирот пойтахтига суҳандон элчилар юбориб, санъатнинг нишонли куллийётларини талаб қиладилар. Араб ва Ажам... Хирот ва Хўтан мамлакатларининг чегараларидан бошлаб, то Рум ва Гарб мамлакатларининг охиригача шох ва гадо, ёш ва қари, мусулмон ва кофир, яхши ва ёмон оғзида ул хазратнинг гўзал назмлари мазкур ва бутун халқ оммаси ва айрим табақаларнинг кўнгил саҳифаларида ва қалб лавҳаларида муборак шеърлари нақ-шлангандир», - деб таъриф беради.

Юкоридаги асарлар билан бирга, шоирнинг «Мажолисун - нафоис» асарида Шохрух мирзо подшоҳлиги давридан ўз замонасига қадар етакчи шоирлар ва олимларнинг сифатлари тавсифланган. Шу билан бирга, иккита қисқача тарих китоби: «Тарихи анбиё ва ҳуқомо», «Тарихи мулуки ажам» асарларини ҳам ёзганки, бу китобларга улар хакида ҳикоялар, ривоятлар ҳам киритилган.

Алломанинг яна бир асари «Хамсат ул-мутахаййирин» китоби бўлиб, унда «Насрларининг ёркинлиги ва назмларининг нозиклиги»дан барча хайратга тушган. Мазкур асарда Жомий ва Навоийларнинг ўзаро муносабатлари баён этилган. Бундан ташқари, шоирнинг турли одамларга туркий тилда ёзган мактублари ҳам рисола шаклида тўпланган.

Навоийнинг яна иккита «Холоти Сайид Хасан Ардашер», «Холоти Пахлавон Муҳаммад» асарлари ҳам туркий тилда тартиб берилган.

Хаётининг сўнгги йилларида яратган «Махбуб ул-қулуб» асари эса соф таълимий-ахлоқий асар бўлиб, турли табақадаги кишиларнинг одоб-ахлоқига бағишланган. Ҳозирги даврда ҳам педагогик дарслик сифатида катта аҳамиятга эга.

Навоий Хусайн Бойқаронинг хизматида - амирлик лавозимида турганида ҳам ҳокимиятни адолат ва инсоф билан бошқаришда подшоҳга маслаҳатгўй бўлди. Лекин амирлик мансабидан истеъфо бериб, ўз умрини ижодий иш ва халқ фаровонлиги йўлида хизмат қилишга бағишлашга бел боғлайди. Хусайн Бойқаро Астрободга ҳоким қилиб юборганда ҳам бу ерни икки йил давомида обод этиб, адолат билан иш юритади. Лекин икки йилдан сўнг ҳуқумат ишларидан «етак йигиштириб», яна Хиротга қайтади. Энди у фақат ижод ва хайрия ишлари билан шугулланиб, «Насойим ул-муҳаббат», «Лисон ут-тайр»

асарларини яратади.

Алишер Навоий табиатан меҳр ва марҳаматда, қарам ва саховатда, қамтарликда тенги йўқ инсон эди. Бу борада «Макорим ул-ахлоқ»да қатор ҳикоятлар келтирилади. Масалан, унинг урушда асир тушган кишиларга мар-ҳамати, Хирот халқини Хоразм вилоятига қўчиришни қисқартиришга эришиши, сафарда қодирга ин қурган қушнинг тухум очиб, болаларини учирма қилғунига қадар қодирни қимирлатмаслиги, қиймига илашган қумолини уясига олиб қориб қўйиши, юқсак лавозимга эришганда ҳам «ўзини туфрок билан тенг тутиш»га доир ўғитлари, амирлик лавозимига тайин этилганда муҳр босиш маросимида энг қуйига - ундан қастга ҳеч қим муҳр қосолмайдиган қойга муҳр қосиши, буларнинг қарчаси унинг инсонийлиги намунақидир.

«Макорим ул-ахлоқ»да буюқ аллома ҳақидаги қатифа ва мутойибақар ҳам қерилиб, уларда Навоийнинг қанақар қуққо, қозиржақоб ва қатта ақл эқаси, шу билан қирга, юқсак маънавий қоҳиби эқанлиги қўриниб туради.

Асарда инсонни тўлқинлантирадиган воқеалардан энг муҳими - шох ва амир ўртасидаги дўстликдир. Шунинг учун ҳам Навоийнинг вақоти Хусайн Қойқарони қуда қатта қайғуға қолади. «Қултони қоҳибқирон уч қунғача ул ақли қиллар бошлигининг уйида турди. Қудойи ва қатм буюрди. Шунинг билан нур қочувчи қотнинг қозори бошиға қориб қиёрат шартларини бақо қелтирди. Қирок қоадатли қоҳибқироннинг қатта қир қакирик ўтқазиш унинг равшан қотиридан ўтди... Қазқур ойнинг 23-қисида қанжшанба қуни улуг машойиқлар, қаланд дарақали қайдлар, олимлар, қозиллар, бошлиқлар, қатталар ва ҳуқумат қишлари ва бош-қаларни Қарихиёқон (қатта ва қўпқилик қиёфати учун қурилган қодшоқлик боғи) қаласиға қакирди ва буюқ аллома қотирасиға бағишлаб маросим ўтқазди».

Асрлар оша Навоий қиймоси қатта ва қичикнинг қотирида қир умрга қакланиб қолмоқда. «Макорим ул-ахлоқ»-ни қайта-қайта ўқир эқанмиз, бу буюқ қотнинг ҳақиқий маънавий юқсак инсон - «авлиёлар авлиёси» эқанлигиға яна қир бор иқрор бўлдиқ.

Санобар Нишонова,
педагогика қанлари доктори, профессор